

Theologie in Ballingschap

Een onderzoek naar de transformatie van theologische tradities ten tijde van de Babylonische ballingschap door Deutero-Jesaja in Jesaja 55

Bachelorscriptie ter afsluiting van de bacheloropleiding Godgeleerdheid
aangeboden aan dr. M.C.A. Korpel

Universiteit Utrecht
Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Religiewetenschap & Theologie

door Rineke van Ginkel
Studentnummer: 3683370

15 juli 2013

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen	5
Inleiding	6
Onderwerp, vraagstelling en opbouw	6
Methode en verantwoording	7
1. Historisch Kader	8
1.1. De Babylonische ballingschap	8
1.2. Deutero-Jesaja en Jesaja 55	9
2. Davidstraditie	11
2.1. Verbond en de Davidische dynastie in het Oude Testament	11
2.2. Verbond en einde van de Davidische dynastie	12
2.3. Davidstraditie bij Deutero-Jesaja	12
2.4. Deelconclusie	14
3. God zoeken	15
3.1. God zoeken in het Oude Testament	15
3.2. God zoeken tijdens de ballingschap	16
3.3. God zoeken bij Deutero-Jesaja	17
3.4. Deelconclusie	18
4. Woord van God	19
4.1. Woord van God in het Oude Testament	19
4.2. Woord van God in ballingschap	20
4.3. Woord van God bij Deutero-Jesaja	20
4.4. Deelconclusie	21
5. Exodustraditie	23
5.1. De Exodustraditie in het Oude Testament	23
5.2. De Exodustraditie bij Deutero-Jesaja	24
5.2.1. Analyse vers 12	24
5.2.2. Analyse vers 13a	25
5.2.3. Analyse vers 13b	26
5.3. Deelconclusie	26

6. Conclusie	27
6.1. Terugblik	27
6.2. Vooruitblik	28
6.3. Tot slot	28
Bibliografie	29
Bijlage <i>Tekst, structuur en vertaling van Jesaja 55</i>	31

Afbeelding op de voorpagina: De tekst van Jesaja 55 (52:13-57:2) in 'de grote Jesaja rol' (1QIsa^a), één van de zeven originele Dode Zee rollen die in 1947 in Qumran ontdekt zijn. Deze Jesaja rol is de grootste en best bewaarde rol en de enige die vrijwel compleet is. De rol dateert uit ongeveer 125 BCE en is daarmee één van de oudste Dode Zee rollen.

Bron: <http://dss.collections.imj.org.il/isaiah>

Lijst van afkortingen

De volgende afkortingen komen in dit werkstuk voor:

AB	The Anchor Bible
BCE	Before Common Era
BHS	Biblia Hebraica Stuttgartensia
COT	Commentaar op het Oude Testament
KAT	Kommentar zum Alten Testament
NBV	Nieuwe Bijbelvertaling
NICOT	The New International Commentary on the Old Testament
OTS	Oudtestamentische Studiën
POT	De Prediking van het Oude Testament
WBC	Word Biblical Commentary

Inleiding

Schwarze Milch der Frühe wir trinken sie abends

Wir trinken sie mittags und morgens wir trinken sie nachts

Wir trinken und trinken

- Paul Celan

In dit bekende gedicht van Paul Celan wordt de gitzwarte werkelijkheid van de Holocaust beschreven. De Holocaust is echter niet de eerste zwarte bladzijde in de geschiedenis van het volk waar dit gedicht op slaat. Door de eeuwen heen hebben “de kinderen van Israël”¹ vele malen *schwarze Milch* moeten drinken. Eén van die keren was tijdens de 6e eeuw BCE, de periode van de Babylonische ballingschap en alle ellende daaromheen. Jeruzalem en de tempel waren verwoest, een groot deel van het volk was weggevoerd: YHWH gaf hen er ongenadig van langs. Men voelde zich ontheemd en van God verlaten. Toch was in die periode niet alles zwart. Er waren mensen met hoop, die ook anderen hun hoop voorhielden. Eén van die mensen was de profeet die Deutero-Jesaja wordt genoemd, de persoon achter Jesaja 40-55². In dit bacheloreindwerkstuk onderzoek ik zijn hoopvolle boodschap en theologie.

Onderwerp, vraagstelling en opbouw

Tijdens mijn studie werd ik bij de cursus “Exegese OT II: Poëtische en Profetische teksten” gegrepen door het onderzoek en de interpretatie van het Oude Testament in het algemeen, maar vooral door de exegese van Jesaja 40-55. Hoe meer we met de tekst van Deutero-Jesaja bezig waren, hoe meer mogelijkheden tot onderzoek ik zag. Voor dit werkstuk richt ik mij op de theologie van Deutero-Jesaja en neem daarbij hoofdstuk 55 als uitgangspunt. Mijn hoofdonderzoeksvraag hierbij is: Welke bestaande theologische tradities heeft Deutero-Jesaja opgenomen in Jesaja 55 en op welke manier transformeert hij deze voor het volk in ballingschap? Mijn vraag suggereert een duidelijke vooronderstelling, die voortkomt uit vooronderzoek³ en in het werkstuk op verschillende manieren (indirect) beargumenteerd zal worden.

Over Deutero-Jesaja is al veel gezegd en geschreven. Vele commentaren zijn aan deze profeet gewijd. Ook specifiek zijn theologie en de plaats van bepaalde oude tradities daarin is al eerder onder de loep genomen.⁴ In de loop van dit werkstuk zal de *status quaestionis* hieromtrent vanzelf verder aan de orde komen. Ik hoop en denk met mijn onderzoek niet alleen bestaande gedachten en

---

¹ Een veelgebruikte benaming voor het ‘Joodse’ volk in de Bijbel. Zie bijvoorbeeld Exodus 19:3.

² In het eerste hoofdstuk ‘1. Historisch Kader’ zal ik deze aanname verantwoorden.

³ Tijdens de genoemde cursus “Exegese OT II: Poëtische en Profetische teksten” en o.a. door het lezen van het artikel van Marjo C.A. Korpel: ‘Second Isaiah’s Coping with the Religious Crisis: Reading Isaiah 40 and 55’, in: Becking, Bob en Korpel, Marjo C.A. (eds.), *The Crisis of Israelite Religion: Transformation of Religious Tradition in Exilic and Post-Exilic Times* (OTS, vol.42), Leiden: Brill, 1999, p.90-113, dat ik ook in dit werkstuk als secundaire bron zal gebruiken.

⁴ Zie bijvoorbeeld Korpel, ‘Second Isaiah’s Coping’, p.90-113, en diverse commentaren.

aannames weer te kunnen geven en die al dan niet te ondersteunen, maar tevens nieuwe inzichten aan te kunnen dragen, onder andere door specifiek hoofdstuk 55 als uitgangspunt te nemen.

Om tot beantwoording van de hoofdvraag te komen, zal er een aantal tussenstappen gezet moeten worden. Allereerst zal ik het historische en deels ook religieuze kader rondom de Babylonische ballingschap en rondom Deutero-Jesaja beschrijven. Vervolgens neem ik stap voor stap hoofdstuk 55 door en onderzoek steeds aan de hand van enkele verzen een theologische traditie die uit de betreffende verzen te ‘destilleren’ is. Bij elke traditie zal ik onderzoeken hoe deze in het Oude Testament zijn oorsprong heeft en wat dit voor het volk betekende, hoe zij hier in ballingschap tegenaan kijken en ten slotte hoe Deutero-Jesaja daar mee omgaat. Ik begin in hoofdstuk 2 met de Davidstraditie, in de volgende hoofdstukken gevolgd door respectievelijk het zoeken van God, het woord van God en de Exodustraditie. Ik begin elk hoofdstuk met een korte introductie en geef aan het eind een deelconclusie. Het werkstuk eindig ik met een conclusie op het geheel, waarin ik terugblik op het onderzoek van de verschillende tradities en van daaruit een antwoord formuleer op mijn hoofdonderzoeksvraag.

Methode en verantwoording

Mijn onderzoek is te kenmerken als Bijbels-Theologisch en zal vooral concordantiegericht zijn met daarnaast gebruikmaking van verschillende commentaren op Deutero-Jesaja en andere secundaire literatuur. De focus ligt zoals gezegd op Jesaja 55, maar de rest van Deutero-Jesaja en andere relevante hoofdstukken en verzen uit het Oude Testament zullen – en kúnnen - uiteraard niet worden gemedan. De Hebreeuwse tekst (BHS) van Jesaja 55 is de basis van mijn onderzoek. Deze tekst is gestructureerd en voorzien van een Engelse vertaling weergegeven in het boek *The Structure of Classical Hebrew Poetry: Isaiah 40-55* van Marjo C.A. Korpel en Johannes C. de Moor. Hun weergave van de tekst, inclusief vertaling, neem ik als uitgangspunt bij mijn werkstuk.⁵ Voor de overige Bijbelteksten die ik gebruik, ga ik wat betreft het Hebreeuws uit van de tekst van de BHS en bij het Nederlands van de tekst van de NBV, hoewel ik daarnaast ook andere Nederlandse vertalingen ter vergelijking gebruik. Het boek van Korpel en de Moor houd ik daarnaast bij de hand voor structuur en Engelse vertaling van Jesaja 40-54.

Uiteraard hoop ik op een mooi onderzoek met een resultaat dat uitdaagt tot verder onderzoek.

Rineke van Ginkel
Baarn, 15 juli 2013

---

⁵ Zie bijlage.

1. Historisch kader

In dit hoofdstuk schets ik het historische kader van de Babylonische ballingschap. Ik ga tevens in op één van de profeten van die tijd, die centraal staat in dit werkstuk: de zogenaamde Deutero-Jesaja. Deels schets ik dus ook een religieus kader. Ik zal niet uitgebreid de discussie aangaan of er al dan niet daadwerkelijk sprake is van een tweede of zelfs derde Jesaja en andere vragen daaromtrent. De focus van dit werkstuk ligt daar niet op en daar is dan ook geen ruimte voor. Ik zal slechts weergeven wat hierin mijn uitgangspunt voor dit werkstuk is, voor goed begrip van het vervolg.

1.1. De Babylonische ballingschap

Het noordelijke koninkrijk van Israël werd in 722 BCE veroverd door Assyrië. Samaria, de hoofdstad van dit koninkrijk, werd ingenomen en verwoest en vele inwoners werden weggevoerd. Vanaf deze tijd in de geschiedenis zijn de Bijbelse geschriften gericht op het zuidelijke koninkrijk van Juda, dat voorlopig aan de bedreiging ontkwam.⁶ Tot twee keer toe werd Jeruzalem, de hoofdstad van het zuidelijke koninkrijk, tegen het eind van de 8^e eeuw BCE belegerd, maar bleef zij gespaard. In dat opzicht bleef ook de ideologie van het volk⁷ voorlopig overeind: God had Jeruzalem uitverkoren, evenals de Davidische dynastie die daar gevestigd was. Hij zou beide beschermen. Het zuidelijk koninkrijk leek dus voorlopig, met de nodige schrammen en builen, overeind te blijven.⁸ Maar, zoals later zal blijken, uiteindelijk leerde Juda niet van de fouten en het lot van het noordelijke koninkrijk.⁹

Aan het eind van de 7^e eeuw BCE is de macht van Assyrië op een dieptepunt. Babylonië speelt hierop in en neemt uiteindelijk de macht over. Ondertussen volgen in Jeruzalem de laatste koningen van de Davidische dynastie elkaar op, met Jojakin en Zedekia als 'hekkensluiters'. Jojakin wordt vanwege opstand weggevoerd naar Babylonië, waarna Zedekia wordt aangesteld. Een deel van Juda hoopte steeds dat Jojakin zou terugkeren en de koninklijke en religieuze ideologie in ere zou houden, maar ondanks de hem in Babylonië verleende amnestie stierf hij in ballingschap.¹⁰ In eerste instantie is Zedekia een trouwe vazal van Babylonië, maar op een zeker moment besluit hij in opstand te komen tegen de koning van Babylonië. Babylonië was op dat moment echter op het hoogtepunt van zijn macht en de opstand van Zedekia resulteert in opnieuw een aanval op Jeruzalem. Dit keer blijft Jeruzalem níet overeind, maar loopt de aanval uit op verovering van de stad in 586¹¹ en wegvoering van vele inwoners naar Babylonië, vooral degenen die tot de elite behoorden.¹² Door Bob Becking worden deze gebeurtenissen treffend geplaatst als "*the outcome of an historical process in which the Babylonians wanted to strengthen their control over the area near the Egyptian border, while in the*

---

⁶ Coogan, M.D., *A Brief Introduction to the Old Testament: The Hebrew Bible in Its Context*, Oxford: Oxford University Press, 2009, p.266-67.

⁷ Deze ideologie komt in het vervolg van dit werkstuk nog meermaals ter sprake.

⁸ Coogan, *A Brief Introduction*, p.268-85.

⁹ Coogan, *A Brief Introduction*, p.266-67.

¹⁰ Korpel, 'Second Isaiah's Coping', p.296.

¹¹ Of 587. De meningen zijn hierover niet eenduidig.

¹² Albertz, R., *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2003, p.104; Coogan, *A Brief Introduction*, p.311.

meantime some political factions in Jerusalem overestimated their own military strength as well as the ability of Egypt to come to help".¹³ Een 'overblijfsel' blijft gedesillusioneerd achter in Israël en verduurt daar de onderdrukking van Babylonië, maar vooral ook aanvallen van buitenaf, van de kleine staten rondom Juda, die profiteren van het feit dat de bevolking van Juda is uitgedund en verzwakt en van de minimale aanwezigheid van Babylonische militairen.¹⁴

Met de verwoesting van de stad en de tempel, was ook de ideologie en het geloof in goddelijke bescherming verwoest. De algehele sfeer ademde desillusie en de theologie van Juda moest worden geherformuleerd. Ondanks alles, was het lot van de ballingen niet enkel kommer en kwel en waren zij in Babylonië een relatief bloeiende gemeenschap.¹⁵ Toch bleef wat zij achter hadden moeten laten aan hen knagen. Ze bevonden zich zogezegd in een psychologische en religieuze crisis. Men herdacht en overdacht wat en wie zij eigenlijk waren, wat zij geloofden, wat hun relatie was met God. Er was na, maar ook al tijdens de periode van ballingschap sprake van wat Marjo Korpel beschrijft als '*collective guilt*'. God bleek een vergeldende God. Hij strafte '*beyond reasonable measure*'.¹⁶ In deze periode veranderden bepaalde theologische tradities die niet meer stand konden houden. Aangenomen wordt dat in deze tijd van Babylonische ballingschap de Tweede Jesaja leefde en dat dan ook uit deze periode zijn profetieën in 40-55 stammen.¹⁷ Uiteraard bestaan hier andere meningen over, toch ga ik om later te noemen redenen (zie 1.2.) met deze aanname mee.

1.2. Deutero-Jesaja en Jesaja 55

Algemeen wordt in de wetenschap aangenomen dat het boek Jesaja niet afkomstig is van één auteur. Het is verdeeld in 2 of wellicht 3 delen. De meest gangbare en algemene verdeling is als volgt: Proto-Jesaja: hoofdstuk 1-39, Deutero-Jesaja: hoofdstuk 40-55 en Trito-Jesaja: hoofdstuk 56-66. Er is echter, met name de laatste jaren, sprake van tegengeluid en kritiek op deze hypothese. Ook is men niet unaniem over de precieze verdeling van de hoofdstukken en delen. Een veel gestelde vraag is, of Deutero-Jesaja is ontstaan als onafhankelijk boek of als continuering van Proto-Jesaja.¹⁸ Zoals aan het begin van dit hoofdstuk aangegeven, zal ik niet uitgebreid op deze zaken ingaan, maar slechts weergeven wat ik als uitgangspunt zal nemen voor mijn werkstuk wat betreft Deutero-Jesaja en de plaats van Jesaja 55 in zijn prediking.

---

¹³ Becking, Bob, 'In Babylon: The Exile in Historical (Re)construction', in: Becking, Bob, e.a., *From Babylon to Eternity: The Exile Remembered and Constructed in Text and Tradition*, London: Equinox, 2009, p.9.

¹⁴ Coogan, *A Brief Introduction*, p.287-96, 307, 311-13, 327; Becking, Bob, 'Continuity and Discontinuity after the Exile: Some Introductory Remarks', in: Becking en Korpel, *The Crisis of Israelite Religion*, p.5-7; Albertz, *Israel in Exile*, p.95-6.

¹⁵ Dit wordt o.a. door Bob Becking duidelijk gemaakt, die in 'In Babylon' op een overtuigende manier een positiever beeld van de ballingschap schetst dan het 'standaardbeeld' van pure ellende.

¹⁶ Korpel, Marjo C.A., 'Disillusion among Jews in the Postexilic Period', in: Gordon, R.P. en De Moor, J.C. (eds.), *The Old Testament in Its World* (OTS, vol.52), Leiden: Brill, 2005, p.138; zie ook Albertz, *Israel in Exile*, p.103-5.

¹⁷ Korpel, 'Disillusion', p.135-138; Coogan, *A Brief Introduction*, p.332-34; Becking, 'Continuity and Discontinuity', p.5-7.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah: Chapters 40-66* (NICOT, vol.23/2), Grand Rapids: Eerdmans, 1998, p.3-7, die de 'problematiek' rond het boek Jesaja in de inleiding van zijn commentaar kort in beeld brengt.

Persoonlijk kan ik mij in de indeling van het boek Jesaja in drieën vinden, zowel om gegevens uit de tekst zelf op te maken als om bijvoorbeeld redactioneel kritische en historisch kritische redenen, zoals die onder andere door Coogan overtuigend worden weergegeven.¹⁹ Ik ga daarom mee in de nog steeds algemeen aangenomen indeling in Proto-, Deutero- en Trito-Jesaja, waarbij de prediking van Deutero-Jesaja de hoofdstukken 40-55 beslaat.²⁰ Jesaja 55 heeft hierin de functie van afsluiting van een deel, een epiloog als het ware.²¹ Tevens zie ik dit hoofdstuk als een samenhangend geheel, een eenheid.²² Ik spreek in dit werkstuk over de profeet of over Deutero-Jesaja, waarmee ik doel op de profeet achter Jesaja 40-55, die gedateerd kan worden halverwege de 6^e eeuw, die leefde en profeteerde tijdens de ballingschap, tussen de ballingen in Babylonië, maar met zijn boodschap ook gericht op de achtergeblevenen in Juda.²³ Dat de profeet zelf ook in Babylonië leefde is, hoewel er voor andere opvattingen ook argumenten zijn aan te voeren²⁴, mijns inziens de meest plausibele aanname, onder andere omdat de details in Deutero-Jesaja duidelijk pleiten voor een profeet die de gebeurtenissen in Babylonië van dichtbij meemaakte.²⁵

---

¹⁹ Coogan, *A Brief Introduction*, p.332-33.

²⁰ Zie o.a. Blenkinsopp, J., *Isaiah 40-55: A New Translation with Introduction and Commentary* (AB, vol.19A), New York: Doubleday, 2002, p.92-5, 110-15; Coogan, *A Brief Introduction*, p.332-33.

²¹ Beuken, W.A.M., *Jesaja deel IIB* (POT), Nijkerk: Callenbach, 1983, p.277.

²² Korpel, Marjo C.A., 'Metaphors in Isaiah LV', in: *Vetus Testamentum*, Vol. 46, Fasc.1, Leiden: Brill, 1996, p.51.

²³ Zie ook o.a. Coogan, *A Brief Introduction*, p.332-33; Korpel, 'Second Isaiah's Coping', p.90.

²⁴ Zoals bijvoorbeeld H.M. Barstad pleit voor een Deutero-Jesaja die in Israël leefde: *The Babylonian Captivity of the Book of Isaiah: Exilic Judah and the Provenance of Isaiah 40-55*, Oslo: Novus, 1997.

²⁵ Zie bijvoorbeeld Jesaja 44, het maken van godenbeelden.

2. Davidstraditie

וְאַכְרַתָּהּ לְכֶם בְּרִית עוֹלָם חֲסֵדֵי דָוִד הַנְּאֻמִּים:

And let me make with you an everlasting covenant, the steadfast testimonies of loyalty for David.

In dit hoofdstuk richt ik mij op de Davidstraditie naar aanleiding van Jesaja 55:3b-5. Allereerst ga ik in op de vraag waar en hoe het woord בְּרִית (verbond), vooral met betrekking tot David, elders voorkomt in Deutero-Jesaja en in eerdere delen van het Oude Testament. Daarnaast wil ik belichten hoe voor de ballingen de relatie van het verbond met David tot het (schijnbare) einde van de Davidische dynastie lag, wat het verband tussen die twee voor hen betekende. Met deze twee lijnen formuleer ik ten slotte een antwoord op de vraag of en hoe Deutero-Jesaja in zijn prediking veranderingen toepast in de aloude traditie rondom de Davidische dynastie.

2.1. Verbond en de Davidische dynastie in het Oude Testament

Het Hebreeuwse woord voor verbond, בְּרִית, komt naast Jesaja 55:3 slechts enkele keren elders voor in Deutero-Jesaja, waaronder in 54:10, waar staat: “Al zouden de bergen wijken en de heuvels wankelen, mijn liefde zal nooit meer van jou wijken en mijn vredesverbond is onwandelbaar.” Verder komt ‘verbond’ in Deutero-Jesaja nog tweemaal voor in teksten die functies van de ‘Knecht des HEEREN’ beschrijven, namelijk in Jesaja 42:6 en 49:8. Echter, Jesaja 55:3 is de enige plek in (Deutero-)Jesaja waar tegelijk met ‘verbond’ naar David wordt verwezen. Ook is het de enige tekst in Deutero-Jesaja over een ‘eeuwig verbond’.

Jesaja 55:3 suggereert indirect dat het volk bekend is met een verbond dat God ooit met David heeft gemaakt. Echter, nog voordat er sprake is van David in het Oude Testament, is er al heel vaak sprake van een verbond dat God maakt met (de voorouders van) Israël, vooral in de Pentateuch. Dit blijkt bijvoorbeeld uit Genesis 9:12, 15-16; 17:7-9; Exodus 6:1-5; en diverse andere teksten. Wanneer het volk van Israël uit Egypte wordt geleid, tijdens de woestijnreis, in het beloofde land en op vele andere momenten wordt het steeds opnieuw duidelijk dat God dit volk heeft uitgekozen op basis van zijn verbonden met hun voorouders en henzelf. Het thema van een (eeuwig) verbond is dus belangrijk én bekend in de geschiedenis van Israël. Het volk leeft eigenlijk steeds bij de gratie van Gods verbond. Wanneer de Davidische dynastie opkomt, ‘leeft’ deze eveneens bij de gratie van Gods verbond. Dat deze dynastie zelf overtuigd was van die positie (of die, zoals soms zelfs lijkt, exclusief voor zichzelf claimde²⁶), blijkt bijvoorbeeld uit 2 Samuël 22:51; 23:1-5; 2 Kronieken 7:17-18; Psalm 89:4-5, 29, 34-35, 39-40, 50. Vaak wordt voor de oorsprong van dat verbond verwezen naar 2 Samuël 7:8-17, waar God middels de profeet Nathan de belofte doet aan David dat Hij hem en zijn nageslacht altijd zal

---

²⁶ Zie ook Korpel, ‘Second Isaiah’s Coping’, p.99.

beschermen en dat er altijd iemand uit zijn geslacht op de troon zal zitten.²⁷ God maakte dus na zijn diverse verbonden met (de voorouders van) het volk Israël, ook een verbond specifiek met David en daarmee met het Davidische koningshuis. Niet alleen voor het koningshuis zelf, maar voor het hele volk was dit een teken dat God hen bijstond.²⁸ Het verbond met David en daarmee de goddelijke bescherming en instandhouding van het koningshuis werd een ideologische en theologische traditie voor het volk. Psalm 89:4-5 geeft dat heel duidelijk weer: “Ik heb met mijn uitverkorene een verbond gesloten, aan mijn dienaar David gezworen: Uw dynastie zal ik voor eeuwig vestigen, uw troon in stand houden, geslacht na geslacht.”

2.2. Verbond en einde van de Davidische dynastie

Het verbond met het koningshuis van David maakte dus deel uit van de ideologie en theologie van het volk: God had een verbond gemaakt, hij zou hun koningshuis voor altijd beschermen. Zoals in 2.1. aangegeven geeft Psalm 89 dat scherp weer. Echter, de tweede helft van deze zelfde psalm (vanaf vers 39), lijkt een latere aanklacht tegen God in antwoord op het eerste gedeelte van de psalm: “[u hebt] het verbond met uw dienaar versmaad, zijn kroon vertrapt en ontwijd” (vs. 40) “Waar is uw liefde van vroeger, Heer, hebt u David geen trouw gezworen?” (vs. 50). Dit laatste gedeelte van deze psalm duidt duidelijk op de gedachten die de ballingen hebben in terugblik op het verbond dat onschendbaar leek, maar waar God nu van teruggekomen lijkt.²⁹ Eén van de grote aanklachten tegen God is dat hij in de tijd van ballingschap zijn verbond en ook zijn volk vergeten is. Naast uit psalm 89, blijkt dit ook onder andere uit Jesaja 40:27 en 49:14 en vooral ook uit Klaagliederen, bijvoorbeeld Klaagliederen 5:20-22. Men gelooft dat hier en nu in ballingschap de Davidische dynastie ten einde is gekomen, ondanks wat God had beloofd. Men hoopte eerst nog op Jojakim als Davidische koning en hersteller van het koninkrijk (zie hoofdstuk 1, historisch kader; vgl. Jer. 28:2-4), later op Cyrus (Jes. 45:1), maar elke hoop werd de grond in geboord (vgl. Klaagl. 4:20).³⁰ Voor de ballingen betekent dit verlies van hoop en vertrouwen en roept het vragen op als: Waar is het precies misgegaan? Waar is God nu? Wat is onze verhouding tot God? Wat is er nog over van zijn vroegere beloften? God lijkt letterlijk en figuurlijk ver verwijderd van zijn volk. Niets wijst erop dat God de Davidische dynastie inderdaad in stand zal houden.

2.3. Davidstraditie bij Deutero-Jesaja

Deutero-Jesaja staat voor de uitdaging om met de gebroken theologie en ideologie van de ballingen om te gaan, om hier een antwoord op te formuleren. De profeet doet dat hier door te zeggen dat Gods verbond met de Davidische dynastie niet voorbij is, maar verder strekt dan het volk denkt: het wordt een eeuwig verbond met hén, dat wordt aangegeven door het עֲלְמָי in vers 3b: ik sluit met **jullie** (mannelijk pluralis) een eeuwigdurend verbond. Veel commentaren noemen dit een zogenaamde

²⁷ Zie bijvoorbeeld Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.370.

²⁸ Zie bijvoorbeeld Watts, J.D.W., *Isaiah 34-66, Revised* (WBC, vol.25), Nashville [etc.]: Thomas Nelson, 2000, p.817.

²⁹ Zie ook Korpel, ‘Second Isaiah’s Coping’, p.99, voetnoot 36.

³⁰ Zie ook Korpel, ‘Disillusion’, p.142-43; Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.370; Coogan, *A Brief Introduction*, p.295-96.

democratisering door Deutero-Jesaja van de eerdere, voor het volk bekende, belofte aan David: het verbond met David geldt nu voor het hele volk.³¹ Vers 4 kan hierbij een verwijzing naar de historische David zijn en geeft dan samen met vers 5 de functies (en consequenties daarvan) weer die eerst op David, maar nu op het hele volk van toepassing zijn. Een andere veel voorkomende uitleg is dat met de hier genoemde David en diens functies de Knecht als de te komen Davidische Messias wordt bedoeld. Het in 3b genoemde nieuwe verbond houdt daarmee de belofte van deze Messias in. Hiermee zou dan aan het volk ook juist de 'bestendigheid' van de Davidische dynastie worden bevestigd.³² Dat zou ook verklaren waarom vers 5 een singularis vorm heeft, terwijl vers 3 pluralis aanspreekt. Echter, vers 5 kan ook een singularisvorm hebben omdat het slaat op ieder gelovig individu van het volk die de functie van Knecht vanaf nu mag aannemen. Meerdere interpretaties sluiten elkaar niet uit, maar hieronder geef ik weer naar welke interpretatie mijn voorkeur uitgaat.

Vanuit het voorafgaande concordantieonderzoek, de tekst zelf, de samenhang van de tekst en de theologie van Deutero-Jesaja in zijn geheel³³, is mijns inziens de meest aannemelijke verklaring dat Deutero-Jesaja in eerste instantie het al dan niet schijnbaar definitieve einde van de Davidische dynastie probeert te verklaren voor het volk in plaats van de bestendigheid daarvan wil bevestigen. De hoop van het volk is op dit moment immers vervlogen. Het moest zien om te gaan met de in hun ogen verwoestte ideologie dat God het huis van David altijd zou beschermen. Daarom houdt de profeet hen voor dat God zijn verbond met David op hen betreft als een eeuwig verbond met nieuwe inhoud en daarmee een nieuwe theologische visie. Vers 3b moet dus inderdaad geïnterpreteerd worden als een democratisering van het eerdere verbond met David. In de lijn van deze interpretatie volgt dan als interpretatie van vers 4 en 5 dat het volk in dit nieuwe verbond de eigenschappen en functies van Knecht krijgt, zoals David die eens had. Elke persoon uit het volk mag zichzelf als Knecht des HEEREN beschouwen. Het volk als collectief zal door de inhoud van dit nieuwe verbond verheerlijkt worden en vreemde volken aantrekken. Sterker nog: zij zullen vreemde volken *roepen* 'vanwege de Heilige van Israël' en die volken zullen tot hen komen. Met dit laatste introduceert de profeet eveneens een nieuwe theologische visie: het volk roept vreemde volken op tot de dienst van YHWH. Bewust neemt Deutero-Jesaja hier een zogenaamde universalistische positie in, waarmee hij beantwoordt aan de situatie van het volk op dit moment.³⁴ Het volk ziet zich in ballingschap immers omringd door vreemde volken. Te midden daarvan krijgt het de taak, en daarmee een bevoorrechte positie, om met deze volken de dienst van de Heilige van Israël te delen.

---

³¹ Zie o.a. Koole, J.L., *Jesaja II: Deel II Jesaja 49 tot en met 55* (COT, vol.23/2), Kampen: Kok, 1990, p.324-28; Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.370; Baltzer, K., *Deutero-Jesaja* (KAT, vol.10/2), Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1999, p.595. Vgl. ook Beuken, *Jesaja deel IIB*, p.284-85, die laat zien hoe deze democratisering, zonder overigens dit woord te gebruiken, het 'logische' *gevolg* is van het verbond aan David: omdat Gods goedertierenheid niet van Davids huis zal wijken, wordt het verbond nu hier aan het volk aangeboden.

³² Koole geeft ook ruimte voor deze uitleg (en lijkt hier zelf ook meer voor te voelen): Koole, *Jesaja II*, p.324-28, evenals onder andere Oswalt, die het vers duidelijk linkt aan Messianistische hoop: Oswalt, *The Book of Isaiah*, p.438-39. Daarbij laat Oswalt wel ruimte voor het feit dat vers 5, voortvloeiend uit vers 3b, ook op het volk van toepassing kan zijn in zoverre zij zich met de knecht identificeren, maar geeft hij toch de voorkeur aan de Knecht/ de Messias als *primary referent* van deze verzen.

³³ In 40-55, waarin de nadruk o.a. ligt op de nieuwe dingen die YHWH voor het volk in petto heeft.

³⁴ Korpel, 'Second Isaiah's Coping', p.101; Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.115-16.

2.4. Deelconclusie

De profeet laat met de verzen 3b-5 zien dat het niet gaat om de fysieke aanwezigheid van een Davidshuis of een koning uit het geslacht van David, maar dat het verbond met David op het volk zelf toegepast mag worden. Hij actualiseert daarmee de oude, bekende traditie van goddelijke bescherming en bevoorrechting van het koningshuis. De eerdere belofte aan David wordt gedemocratiseerd in vers 3b, 'ik zal met jullie een eeuwig verbond maken' zegt God tegen het volk. Zij zijn de voortzetting van David, het volk zelf als geheel is nu David.³⁵ God is hen en ook het Davidshuis niet vergeten. Echter, niet David of een enkele nakomeling van hem is Knecht des HEEREN, maar heel gelovig Israël zal het zijn (zie ook Jes. 41:10-11, 17; Jes. 43:25; 44:22). De verzen 4 en 5 werken deze gedachte verder uit. Zoals David een leider en getuige was, zo zal het volk toonaangevend zijn te midden van vreemde volken en getuigen van Gods '*steadfast testimonies of loyalty*' (vgl. Jes. 43:10, 12; 44:8).³⁶ Heel gelovig Israël krijgt eigenlijk een '*collective salvific role*'.³⁷

---

³⁵ Korpel, 'Metaphors', p.50.

³⁶ Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.370-71; Korpel, 'Second Isaiah's Coping', p.101.

³⁷ Korpel, 'Disillusion', p.142.

3. God Zoeken

דַּרְשׁוּ יְהוָה בְּהִמְצָאוֹ קְרָאֵהוּ בְּהִיטְאוֹ קְרוּב:

Seek the Lord, call upon him while he may be found, while he is near.

In dit hoofdstuk ga ik in op vers 6-9 van Jesaja 55, met name op de notie van het zoeken van God in vers 6. Allereerst richt ik mij op de vraag hoe het zoeken van God elders in Deutero-Jesaja en het Oude Testament voorkomt en een traditie voor het volk was. Vervolgens zoek ik, tegen de achtergrond van de resultaten op de eerstgenoemde vraag, naar antwoord op de vraag wat het zoeken van God voor het volk in ballingschap betekende. Ten slotte ga ik met deze antwoorden in op de boodschap die Deutero-Jesaja met vers 6(-9) de ballingen voorhoudt.

3.1. God zoeken in het Oude Testament

Concordantieonderzoek wijst uit dat het woord ‘zoeken’ (דַּרַשׁ) in de zin van ‘zoeken naar of van God’ (דַּרְשׁוּ יְהוָה) in Deutero-Jesaja op enkele plaatsen voorkomt: Jesaja 45:19 zegt ‘...ik heb Jakobs nageslacht niet gevraagd: ‘Zoek mij in de chaos.’ In Jesaja 51:1 staat: “Luister naar mij, jullie die gerechtigheid najagen, jullie die de HEER zoeken...” Ook Jesaja 41:17 heeft eenzelfde strekking: “Armen en behoeftigen zoeken water – niets! Hun tong verdroogt van de dorst. Ik, de HEER, zal hun antwoord geven, Ik, de God van Israël, zal hen niet verlaten.” Er zijn enkele teksten in het Oude Testament die in dit kader opvallen met letterlijk dezelfde woorden als in Jesaja 55:6. Zo zegt Amos 5:6 “Zoek de HEER en leef” en Sefanja 2:3: “Zoek de HEER, allen in het land die nederig zijn en naar zijn wetten leven, zoek rechtvaardigheid, zoek nederigheid...”

Tijdens het concordantieonderzoek, ontdekte ik dat in de teksten in het Oude Testament die gaan over zoeken een globale categorisering te maken is. Later zag ik dat onder andere W.H. Schmidt en J. Blenkinsopp ditzelfde hebben gedaan. Ik houd hun indeling ter aanvulling naast degene die ik heb gemaakt. Ik onderscheid drie globale categorieën wanneer het in het Oude Testament gaat over zoeken of raadplegen:

1. Het opzoeken van een heiligdom en daar persoonlijk te rade gaan bij God en/of deelnemen aan de cultus.³⁸ Zie bijvoorbeeld Genesis 25:22; 1 Kronieken 6:17; Kronieken 21:30-22:1; 2 Kronieken 19:3; 2 Kronieken 31:21; vgl. Deuteronomium 4:29; Deuteronomium 12:5. Sinds de bouw van de tempel is Jeruzalem duidelijk dé plaats waar God woont, waar de cultus zich afspeelt en waar God zelf te vinden is: 1 Koningen 3:15; 1 Koningen 11:13, 32, 36; 2 Koningen 18:22; 2 Koningen 21:4,7; 1 Kronieken 6:17; Psalm 68:29-30; Psalm 122 en vele andere teksten.

---

³⁸ Tevens als eerste genoemd bij Schmidt, W.H., “Suchet den Herrn, so werdet ihr leben.” Exegetische Notizen zum Thema “Gott suchen” in der Prophetie’, in: Bleeker, C.J. et al. (eds.), *Ex Orbe Religionum: Studia Geo Widengren Oblata*, vol. 1, Leiden: Brill, 1972, p.128-30; en bij Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.371.

2. Zoeken van raad bij profeten of: het raadplegen van God middels profeten³⁹. Bijvoorbeeld: 1 Samuël 9:6-10; 2 Samuël 24:11; 1 Koningen 14:2; 1 Koningen 22:8; Ezechiël 20:1.

3. Het zoeken en doen van het goede en van recht(vaardigheid).⁴⁰ Teksten die dit duidelijk weergeven zijn bijvoorbeeld Amos 5: 4, 6, 14 (hoewel deze, gezien de context, ook bij de categorie van 'opzoeken van een heiligdom' geplaatst kunnen worden) Jesaja 1:17; Jesaja 9:12; Psalm 119:155. Ook in de eerder genoemde tekst Sefanja 2:3 is zichtbaar dat de HEER zoeken daar wordt gelijk gesteld aan rechtvaardigheid zoeken. Recht en goed doen, het naleven van Gods geboden, staat in al deze teksten gelijk aan het zoeken van God of aan het juist beoefenen van de godsdienst.

Uit deze categorisering blijkt dat het woord zoeken in het Oude Testament met diverse strekkingen wordt gebruikt. Ook wordt duidelijk dat als het gaat om het zoeken van God (vooral in de zin van raadplegen), profeten een belangrijke rol speelden. Ten slotte is een belangrijke waarneming dat sinds de tempel in Jeruzalem is gebouwd, deze stad met haar tempel duidelijk het religieuze centrum van het volk is, het centrum van de cultus, waar YHWH woont. Het 'God zoeken' had in die zin voor het volk een automatische associatie gekregen met 'gaan naar het heiligdom' te Jeruzalem.

3.2. God zoeken tijdens de ballingschap

Jeruzalem was, zoals ondersteund wordt door het concordantieonderzoek, voor het volk hét centrum van hun geloof geworden: daar bevond God zich: de ark was daar gebracht, de tempel was daar gebouwd. God was in de tempel te vinden. Renkema verwoordt dit als volgt: De tempel was "*het koninklijk paleis van JHWH, en Jeruzalem zijn hoofdstad, de stad van de grote Koning, Ps. 48:3.*"⁴¹ Dit vormde een belangrijk onderdeel van Israëls theologie: Gods aanwezigheid in de tempel in Jeruzalem. Het voor het volk logische gevolg van deze theologische gedachte, was de automatische goddelijke bescherming van de stad Jeruzalem, zoals zij ook geloofden in de goddelijke bescherming van het koningshuis, in het vorige hoofdstuk duidelijk gemaakt. God had Jeruzalem immers uitgekozen (2 Kon. 21:4). Met de verwoesting van stad en tempel is echter de vaste ideologie van goddelijke bescherming en presentie niet langer houdbaar: God is niet meer in het midden van het volk. De eredienst kan niet langer plaatsvinden, het koningschap 'bestaat' niet meer.⁴² Tijdens de ballingschap is God dus ver te zoeken. En dat is niet plotseling, volgens Schmidt: Naast oproepen om God te zoeken, vinden we in het Oude Testament namelijk ook aanklachten van profeten dat het God zoeken van het volk achterblijft of niet gebeurt. De gemeenschap met God in zijn heiligdom is verloren gegaan. Pas na de straf zal een wending hierin kunnen komen, die de latere profeten het volk voorhouden.⁴³

³⁹ Tevens bij Schmidt, 'Suchet den Herrn', p.130-31, en Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.371, als tweede genoemd. Volgens Schmidt grijpt dit terug op een oude traditie van 'Orakelbefragung' die in de tijd van de Koningen overgaat in een gewoonte om (vooral bij oorlog, ziekte of nood) middels profeten raad bij God te zoeken.

⁴⁰ Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.371, voegt als derde toe: het bezoeken of raadplegen van een medium. Dit zou in mijn categorisering een subcategorie van 2 kunnen zijn. Schmidt, 'Suchet den Herrn', p.131-33, heeft een vergelijkbare categorie als derde, door hem vooral geredeneerd vanuit Amos 5, maar breder dan enkel dat hoofdstuk te zien.

⁴¹ Renkema, J. *'Misschien is er hoop...': De Theologische vooronderstellingen van het boek Klaagliederen*, Franeker: Weber, 1983, p.283.

⁴² Zie ook Renkema, *'Misschien is er hoop'*, p.281-88; Korpel, 'Second Isaiah's Coping', p.102-3.

⁴³ Schmidt, 'Suchet den Herrn', p.133-34.

3.3. God zoeken volgens Deutero-Jesaja

Diverse commentaren⁴⁴ noemen als uitleg van vers 6 een transformatie van de oude cultische traditie en noemen daarbij dat het zoeken en het aanroepen van God in vroeger tijd meer cultisch van aard was, en aan een plaats gebonden, en nu algemener wordt gemaakt door Deutero-Jesaja. Het lokale aspect is er niet meer, het is mogelijk om God te zoeken en te vinden in gebed (aanroepen), gescheiden van offer en heiligdom.⁴⁵ Hij is ook in Babylonië present: de woorden ‘*terwijl* Hij te vinden is, *terwijl* Hij nabij is’ duiden op een temporeel aspect, waarmee de profeet hier dus de voor het volk oude en bekende profetische en cultische tradities transformeert, die bij het concordantieonderzoek naar voren kwamen.⁴⁶ Uiteraard zijn er ook andere interpretaties gegeven of vergelijkbare interpretaties met diverse nuances, die niet terzijde geschoven kunnen worden.⁴⁷ De hier genoemde interpretatie lijkt mij echter een plausibele eerste interpretatie. De tekst zelf impliceert een dergelijke uitleg. De oproep om de HEER te zoeken in vers 6 correspondeert ook met de verzen 1-3 waarin wordt opgeroepen om te komen en eten en drinken te kopen zonder geld. Er is geen geld meer nodig om eten en drinken te kopen, het water wordt overal aangeboden. Zo is er ook geen speciale plaats meer nodig om God te zoeken, hij is overal aan te roepen en te vinden. Tevens is het niet voor het eerst dat een dergelijke implicatie voorkomt in de prediking van Deutero-Jesaja, vergelijk Jesaja 41:17: “Armen en behoeftigen zoeken water – niets! Hun tong verdroogt van de dorst. Ik, de HEER, zal hun antwoord geven, Ik, de God van Israël, zal hen niet verlaten.” Zie ook Jesaja 41:10; 50:8.⁴⁸

Het past in de prediking van Deutero-Jesaja om het volk iets nieuws voor te houden, aangepast aan de situatie van ballingschap. In dit geval dat God niet alleen in Jeruzalem onder hen woonde, maar ook hier en nu nabij en vergevingsgezind is. Het zoeken van God is op die manier tevens de eerste stap van het volk tot bekering. Vers 7 ondersteunt dit verder: Het is alsof het omkeren van de mensen het vinden van God impliceert én andersom. Vers 8 en 9 werken de gedachte van vers 6 en 7 verder uit: mens kan wel van alles zeggen, denken en doen, maar kan niet zoals God de wereldgeschiedenis overzien. De nabijheid en vergevingsgezindheid van God lijken onwaarschijnlijk, maar Gods gedachten overstijgen immers die van de mensen.⁴⁹ De profeet laat zien dat men breder mag en moet denken: vanuit Gods perspectief. Tegelijk moeten mensen niet denken dat ze God kunnen doorgronden of ‘voor hun karretje spannen’: ook in die zin blijven zijn gedachten en wegen hoger dan die van het volk.

---

⁴⁴ Onder wie Blenkinsopp en Koole, zij het Koole wel met de nodige nuance: Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.371; Koole, *Jesaja II*, p.338-39. Vergelijk ook Schmidt, ‘Suchet den Herrn’, p.135-40 en Korpel, ‘Second Isaiah’s Coping’, p.102.

⁴⁵ Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.371.

⁴⁶ Zie ook Korpel, ‘Second Isaiah’s Coping’, p.102.

⁴⁷ Oswalt legt meer de nadruk op de *juiste* manier van God zoeken die volgens hem hier door Deutero-Jesaja aan het volk wordt voorgehouden: Oswalt, *The Book of Isaiah*, p.443; Beuken legt vooral de nadruk op het temporele aspect, niet zozeer op de transformatie van de cultische traditie: Beuken, *Jesaja deel IIB*, p.288-90; Koole geeft ruimte aan verschillende interpretaties, waaronder de nadruk op een causaal verband: dat Deutero-Jesaja met dit vers duidt op terugkeer naar het beloofde land: Koole, *Jesaja II*, p.338-39.

⁴⁸ Vergelijk Schmidt, ‘Suchet den Herrn’, p.135-40.

⁴⁹ Schmidt, ‘Suchet den Herrn’, p.136.

3.4. Deelconclusie

Deutero-Jesaja wil met zijn verkondiging het volk iets nieuws voorhouden, het een hart onder de riem steken. Dat werd bij de Davidstraditie al duidelijk en hier opnieuw. Met vers 6 houdt Deutero-Jesaja het volk voor dat het zoeken en vinden van God niet aan een bepaalde plaats gebonden is. Het wordt door hem in een breder perspectief gezet. "Zoekt de HEER, roept hem aan terwijl hij te vinden is, terwijl hij nabij is", suggereert: God is hier en nu te vinden en nabij. Hij is niet ver te zoeken, maar dichtbij te vinden. Jeruzalem en de tempel mogen dan wel verwoest zijn, Gods presentie is niet daaraan gebonden. Het volk moet zich echter wel toch hem keren. God is nabij, maar tegelijk 'zo hoog als de hemel' boven de mensen: hij overziet de geschiedenis en trekt zijn eigen weg. Deutero-Jesaja houdt het volk met zijn prediking voor dat God nieuwe dingen gaat doen, dat God in staat is nieuwe dingen te doen geheel anders dan het volk verwacht, dat hij hen niet vergeten is, maar een nieuwe weg met hen inslaat. De oude traditie van het God zoeken, wordt niet weggedaan of afgedaan, maar oude cultische en profetische tradities worden door Deutero-Jesaja getransformeerd en daarmee voor het volk geactualiseerd, zodat zij ook in de situatie van ballingschap God kunnen zoeken.

4. Woord van God

כִּן יִהְיֶה דְבַר יְאֹשֶׁר יֵצֵא מִפִּי

So shall my word be that goes forth from my mouth...

In dit hoofdstuk ga ik naar aanleiding van vers 10 en 11 in op de traditie van het Woord van God. Het idee van een God die spreekt en van 'het woord van God', was een belangrijk onderdeel van de theologie van Israël. Vanuit hun vroegste verhalen en geschiedenis met YHWH gaat het om een sprekende God, wiens woord van oudsher de leidraad is voor het leven van het volk. Ik zal daarom allereerst kijken naar hoe dat woord van God in het Oude Testament een plaats krijgt in de godsdienst van het volk. Daarnaast zal ik mij richten op de rol van het woord van God voor het volk tijdens de ballingschap en ten slotte hoe Deutero-Jesaja daar mee omgaat.

4.1. Woord van God in het Oude Testament

Bij een eerste blik op de verzen 10 en 11 van Jesaja 55, valt gelijk op dat vers 10 de functie heeft van een inleidende metafoor op vers 11. De kern hiervan is dat water (vers 10) wordt gebruikt als metafoor voor het woord van God (vers 11). Dit metaforische vers 10 roept vers 1-3 in herinnering: de uitnodiging om te komen tot het water. In vers 1 wordt het water aan iedereen ter beschikking gesteld als iets dorstlessends en in vers 3 wordt dat verbonden aan leven: wie luistert naar de oproep om te komen, zal overvloed aan voedsel hebben (vers 2) én leven (vers 3). In vers 10 wordt het water (en daarmee dus het woord van God) eveneens geassocieerd met leven: het water van de regen doordrenkt de aarde en zorgt daarmee voor vruchtbaarheid en uiteindelijk voor voedsel, brood. Zoals deze verzen zijn er ook andere teksten in het Oude Testament waar het woord van God met leven, vruchtbaarheid, water of voedsel wordt geassocieerd. Een heel duidelijk voorbeeld daarvan is Deuteronomium 32:2: "Moge mijn onderricht neerdalen als regen, mogen mijn woorden zijn als milde dauw, als regen die de grond doordrenkt, lenteregen die het groen in bloei zet." Ook Exodus 15:26 suggereert leven naar aanleiding van Gods woord: "Hij zei: 'Als jullie de woorden van de HEER, jullie God, ter harte nemen, als jullie doen wat goed is in zijn ogen en al zijn geboden en wetten gehoorzamen, zal ik jullie met geen van de kwalen treffen waarmee ik Egypte heb gestraft. Ik, de HEER, ben het die jullie geneest.'" Amos 8:11 spreekt over "honger naar de woorden van de HEER."

Ook op andere manieren komt het woord van God aan de orde. In Exodus, tijdens de woestijnreis, spreekt God fysiek tot Mozes, die zijn woorden vervolgens aan het volk moet doorgeven. Ook spreekt hij in donder en vuur hoorbaar voor het volk (Ex. 19:3-6, 18-19). In de Psalmen worden de woorden van God vaak weergegeven als betrouwbaar, zuiver en volmaakt (Ps. 12:7; 18:31; 33:4; vgl. 2 Sam. 22:31). Het woord van God wordt door de mensen gezien als iets betrouwbaars, iets waaraan men Hem ook mag herinneren (Ps. 119:49). Het woord van God is krachtig: Jeremia 23:29: "Is mijn woord niet als een vuur, als een hamer die een rots verbrijzelt? – spreekt de HEER" (Vgl. Jer. 5:14). Ook bij de profeten is Gods woord een onmisbare factor, zowel voor zichzelf als voor het volk dat zij

Gods woorden moeten overbrengen (Jer.1:7). Profeten waren boodschappers van het woord van God, tussenpersonen tussen God en het volk (2 Kron. 18:13). De profeten roepen op om te luisteren naar de woorden van God (Jes. 28:23, 32:9, 34:1, 48:12; Jer. 2:4, 7:2, 10:1, 13:15; Ez. 6:3, 21:3; etc.). De profeten klagen ook vaak dat het volk níet luistert (Jer. 6:19; 8:9; 34:4). Wie Gods woord ter harte neemt, zal het goed gaan (Ex 19:5; Deut. 11:18), maar niet luisteren naar de woorden van God betekent onheil (Jer. 35:17).

Behalve de vergelijking in Jesaja 55:10-11 van het woord van God met water, zijn de opmerkingen in vers 11 dat het woord 'uit zijn mond' voortkomt en dat het 'gezonden' wordt, opvallend. Er zijn enkele andere teksten in het Oude Testament die het woord van God presenteren als 'datgene wat uit zijn mond voortkomt': Deuteronomium 8:3: "...dat een mens niet leeft van brood alleen, maar van alles wat de mond van de HEER voortbrengt", Psalm 33:6: "Door het woord van de HEER is de hemel gemaakt, door de adem van zijn mond het leger der sterren" en Klaagliederen 3:37-38: "Wie is het die spreekt, en het is er? Zou de Heer het niet zijn die gebiedt? Komt uit de mond van de Allerhoogste niet goed zowel als kwaad?" Deze laatste tekst brengt ons gelijk bij de volgende vraag: wat betekende het woord van God voor het volk in ballingschap?

4.2. Woord van God in ballingschap

Verschillende profeten klagen zoals gezegd meermaals dat de mensen niet naar de woorden van God hebben geluisterd: daarom is onheil over hen gekomen (Jer.35:17), in dit geval in de vorm van ballingschap in Babylonië. Het volk beseft nu ook wel dat dit onheil hen is overkomen vanwege hun zonden (Jes. 40:2). Uit de geschiedenis is immers meermaals gebleken dat God zijn beloften nakomt, maar óók dat God het niet waardeert wanneer men niet naar hem luistert en zelfs op zijn woorden terug kan komen (vgl.1 Samuël 2:30: "Welnu – spreekt de HEER, de God van Israël -, ooit heb ik plechtig verklaard dat jouw familie mij van vader op zoon terzijde zou staan. Maar nu – spreekt de HEER – kom ik daarvan terug. Wie mij hoogachten, acht ik hoog, maar verachtelijk zijn zij die mij geringschatten"). Is er dan nu nog wel hoop op heil? God heeft de mensen vaak verzekerd zich aan zijn woord te houden (Ps. 89:35-36; Jer. 33:14; Ezechiël 17:24, 36:36, 37:14). Men zag zijn woord, zoals duidelijk werd uit concordantieonderzoek, ook als betrouwbaar. Het volk is er echter nu verre van zeker meer van dat God inderdaad zal doen wat hij heeft beloofd en eerder heeft gezegd (Jes.40:27). Sterker nog: het is zijn woord dat hun val heeft veroorzaakt, zoals de klacht klinkt in Klaagliederen 3:37-8 (vgl. Jes. 42:24).⁵⁰ Kortom: het volk in ballingschap twijfelt aan de heilzaamheid van Gods woord en vraagt zich af of zij niet zonder pardon zijn overgeleverd aan onheil.

4.3. Woord van God bij Deutero-Jesaja

Zoals gebleken uit concordantieonderzoek, had het woord van God een centrale plaats in de theologie van Israël. Deze is echter voor het volk in ballingschap aan het wankelen gebracht. Met de metafoer in vers 10 en de woorden "...it accomplishes that which I want, and makes succeed what I send it for" in vers 11 wil Deutero-Jesaja als het ware de status van Gods woord (als betrouwbaar, standvastig en

---

⁵⁰ Zie ook Korpel, 'Metaphors', p.50.

heilzaam) opnieuw voor het volk bevestigen. Niet alleen in Jesaja 55, maar in de gehele prediking van Deutero-Jesaja, van 40-55, is dit een centraal motief.⁵¹ Verschillende teksten geven dat weer, bijvoorbeeld Jes. 40:8: “Het gras verdort en de bloem verwelkt, maar het woord van onze God houdt altijd stand” (vgl. Jes. 46:10 en 11). Met zijn metafoor van regen in vers 10 grijpt Deutero-Jesaja, zoals gezegd, terug op de eerste verzen van hoofdstuk 55 en op andere teksten uit de traditie van het volk die water associëren met leven en heil. Overigens is dat voor Deutero-Jesaja onderdeel van een bekend beeld in zijn prediking: de woestijn als situatie van ballingschap en daarin het nodig zijn van heilzaam water. Met het teruggrijpen op de eerste verzen van hoofdstuk 55, geeft de profeet impliciet aan dat het volk zelf moet komen naar het woord, zich daarnaar moet keren (zie ook vers 7) Met de zin ‘*so shall my word be that goes forth from my mouth*’ in vers 11 lijkt hij te refereren aan het eerder genoemde Deuteronomium 8:3.⁵² Ook dat verband geeft aan dat het volk van het woord moet leven. Beuken ziet met de woorden in vers 11 een brug tussen God en het volk verschijnen: Zoals de hemel met de aarde wordt verbonden door regen, zo verbindt Gods woord hem met het volk.⁵³ Dit is een mooi beeld, dat aansluit op de eerdere verzen 8 en 9.

Verschillende commentatoren noemen de mogelijke uitleg dat vers 11 tevens een personificatie van ‘het woord’ suggereert, waarvan sommigen een dergelijke uitleg tegen de achtergrond van een messianistische uitleg van vers 4 en 5 zien.⁵⁴ Wat mij echter een aannemelijker reden lijkt om dit vers zo te interpreteren, is dat door de woorden ‘zenden’ en ‘terugkeren’ en ‘volbrengen’ aan het woord persoonlijke eigenschappen worden toegekend, waardoor de suggestie wordt gewekt dat het woord zelf niet alleen heil brengt, maar ook metafoor is voor een persoonlijke heilbrenger.⁵⁵ Bovendien ligt een metaforische interpretatie in de lijn van Deutero-Jesaja’s prediking. Op die manier bekeken zou een personificatie van het woord heel goed een ‘diepere’ uitleg van dit vers kunnen zijn. Naar mijn overtuiging doelt de profeet in eerste instantie letterlijk op de standvastigheid en betrouwbaarheid van Gods woord door beelden bij het volk op te roepen die zij uit hun traditie kennen en die in de situatie van ballingschap extra voor hen spreken. Ik acht het daarbij echter aannemelijk dat de profeet hier tevens doelt op een nieuwe interpretatie van dit woord van God, namelijk de interpretatie dat het woord zich manifesteert in een persoonlijke heilbrenger. Dit woord, deze heilbrenger zal dan al het heil wat Deutero-Jesaja heeft verkondigd in 40-54 uitvoeren⁵⁶, zoals de belofte in Jesaja 45:17: “Israël wordt door de HEER gered”.

4.4. Deelconclusie

Vanuit de waarnemingen in de tekst zelf en het concordantieonderzoek kan geconcludeerd worden dat Deutero-Jesaja met het thema van het woord van God, niet alleen in 55:10-11, maar ook in zijn gehele prediking, dat woord als standvastig en heilzaam wil neerzetten met de zekerheid van de door

---

⁵¹ Zie ook Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.372.

⁵² Zie ook Korpel, ‘Metaphors’, p.51.

⁵³ Beuken, *Jesaja deel IIB*, p.294-96; zie ook Oswalt, *The Book of Isaiah*, p.445-47; Baltzer, *Deutero-Jesaja*, p.610.

⁵⁴ Vgl. Koole, *Jesaja II*, 346.

⁵⁵ Vgl. Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.372; Korpel, ‘Metaphors’, p.50; Baltzer, *Deutero-Jesaja*, p.611-12.

⁵⁶ Zie ook Korpel, ‘Metaphors’, p.50.

God bedoelde uitwerking. In die zin transformeert hij niet zozeer de traditie van Gods woord, maar bevestigt hij die. De mensen klagen in ballingschap dat Gods woord hun val heeft veroorzaakt en dat hij vervolgens zwijgt. Deutero-Jesaja zet daar zijn prediking tegenover: Gods woord heeft inderdaad onheil gebracht, maar brengt nu heil. Dit is net zo zeker als de zekerheid van de heilzame werking van water, dat eveneens in de prediking van Deutero-Jesaja een rode draad is: het nodig zijn van water in de woestijn. God zorgt in de woestijn, de situatie van ballingschap, voor water door zijn woord, waardoor het volk weer opbloeit. Het woord zal net zo vruchtbaar zijn als de vruchtbaarheid die regen veroorzaakt op de aarde. Tevens brengt Deutero-Jesaja een nieuwe theologische visie met deze verzen en daarmee wel een transformatie: God zal zijn woord zelfs sturen in de vorm van een persoonlijke heilbrenger, om al het voorzegde heil dat Deutero-Jesaja heeft verkondigd uit te voeren.

5. Exodustraditie

כִּי־בְשִׂמְחָה תֵצֵאוּ וּבְשָׁלוֹם תּוּבְלוּ

For you shall go out in joy and in peace be led forth.

De laatste theologische traditie die dit werkstuk bespreekt, is de Exodustraditie. Het thema van de Exodus, ofwel het thema van wegvoering en terugkeer, is een belangrijk thema in de geschiedenis van Israël. In dit hoofdstuk ga ik in op dit thema aan de hand van Jesaja 55:12 en 13. Allereerst zal ik onderzoeken waar de Exodustraditie zijn oorsprong vind in het Oude Testament en wat het belang daarvan was voor het volk. Vervolgens richt ik mij op de manier waarop Deutero-Jesaja deze traditie in ballingschap niet alleen op een nieuwe situatie toepast maar ook (deels) een nieuwe inhoud geeft.

5.1. De Exodustraditie in het Oude Testament

De geschiedenis van Israël kenmerkt zich door het thema van ‘verbanning’ (of: ‘het in den vreemde verkeren’) en terugkeer. Coogan zegt hierover: “*One of the principal themes of the ancestral narrative in Genesis is that of exile and return under divine guidance and protection.*” Coogan noemt hier specifiek de goddelijke leiding en bescherming, waar in de verhalen rondom ‘*exile and return*’ altijd sprake van is. Een voorbeeld is het verhaal van Abraham die naar Egypte reist. In Egypte wordt Sarai door de Farao per abuis als bijvrouw genomen. Uiteindelijk zorgt God ervoor dat Abraham Sarai terug krijgt én rijk weer terugkeert. Dit noemt Coogan een ‘*anticipatory summary*’ van de reis naar Egypte door Jakob en zijn zonen in Genesis 37-50 en ook van de latere vlucht van het volk uit Egypte in Exodus 1-15.⁵⁷ Veel verhalen in Genesis gaan dus over de voorouders van het volk die weggaan uit en terugkeren naar het beloofde land. Elk verhaal anticipeert op het daarna volgende verhaal. God is steeds degene die met de betreffende personen meereist, belooft bij hen te blijven, hen te beschermen en hen terug te brengen naar het hen door hem beloofde land als ze ‘in den vreemde’ verkeren (vgl. Gen. 28:14-15; 46:4). Deze verhalen uit Genesis vormen voor het volk Israël een belangrijk deel, sterker nog: een belangrijke grond, van hun godsdienst en worden voortgezet in het verhaal van Exodus en verder. Met name dit verhaal dat in Exodus begint, over het volk (de nakomelingen van Jakob en zijn zonen) dat in Egypte wordt onderdrukt, maar uiteindelijk daaruit wordt geleid door God, is een groot en belangrijk verhaal in de geschiedenis van Israël. Een rode draad door dit verhaal is de woestijn waar het volk doorheen trekt (bijv. Ex. 15:22; 17:1). In de woestijn worden ze vaak op de proef gesteld, klagen ze God aan, straft God hen, maar leidt hij hen ook steeds opnieuw verder.

Het thema van de Exodus vormt zo voor het volk een belangrijke theologische notie van leiding en bescherming van God. Daarnaast ondersteunt deze traditie het geloof dat God specifiek het volk van Israël heeft uitgekozen en het steeds opnieuw doet terugkeren naar het land dat hij hen beloofd heeft.

---

⁵⁷ Coogan, *A Brief Introduction*, p.75-6.

5.2. De Exodustraditie bij Deutero-Jesaja

Zoals in de eerdere hoofdstukken al meermaals gebleken is, roept Deutero-Jesaja door middel van metaforen en beeldspraak beelden en herinneringen op bij het volk om zo zijn boodschap duidelijk te maken of te versterken. In 55:12-13 maakt hij ook gebruik van beeldtaal. Met zijn woordgebruik herinnert hij het volk hier aan het bekende thema van de Exodus uit het verleden en roept hij de aloude theologische traditie in herinnering dat God het volk altijd zal blijven beschermen en redden, ook nadat hij hen gestraft heeft (vgl. Ex.30:30-5; 34:8-10). Opvallend zijn de overeenkomsten tussen Jesaja 40:1-11, het begin van de prediking van Deutero-Jesaja, en Jesaja 55:12-13, het slot, ook rondom het thema van de Exodus. Zo wordt in Jesaja 40:11 een beeld opgeroepen dat Jesaja 55:12 weer oppakt, namelijk het beeld van God die zijn volk uitleidt (vgl. Psalm 78:52-53a).⁵⁸ Echter, niet alleen tussen hoofdstuk 40 en 55 zijn overeenkomsten te zien als het gaat om het thema van de Exodus, maar doorheen de hele prediking van Deutero-Jesaja in 40-55 komt dit thema voor, bijvoorbeeld in zijn gebruik van het beeld van de woestijn voor de situatie van ballingschap. Coogan ziet dit thema als de voorspelling van een op handen zijnde terugkeer uit Babylonië en noemt dat zelfs de *'unifying thread'* van Deutero-Jesaja.⁵⁹ Maar is het enige wat Deutero-Jesaja in deze verzen en met dit thema doet het beeld van een letterlijke nieuwe Exodus (met alle daarbij gepaard gaande tekenen) creëren? Gaat het de profeet met de uitwerking van dit thema in hoofdstuk 55 alleen om een op handen zijnde terugkeer uit Babylonië? Door een analyse van de verzen 12 en 13 hoop ik een antwoord hierop te kunnen formuleren.

5.2.1. Analyse vers 12

Het volk zal volgens Deutero-Jesaja in 55:12a *"go out in joy and in peace be led forth."* Een andere tekst in de prediking van Deutero-Jesaja die deze boodschap ondersteunt, is bijvoorbeeld Jesaja 51:11: "Wie door de HEER zijn bevrijd, keren terug. Jubelend komen zij naar Sion, gekroond met eeuwige vreugde. Gejuich en vreugde trekken de stad binnen, gejammer en verdriet vluchten eruit weg". Dit juichen en jubelen in deze teksten doet herinneren aan Exodus 15:1, waar het volk zingt bij de uittocht uit Egypte. De HEER zal zijn volk doen terugkeren onder zijn leiding (Jes.48:20-21). Niet alleen zal het in vreugde, maar ook in vrede zijn. Het volk hoeft dus niet in haast te vertrekken (vgl. Ex. 12:11; Deut. 16:3), maar mag dat 'in vrede' doen, hun vertrek is geen vlucht (vgl. Jes. 52:12).⁶⁰ Dit alles wekt vooralsnog de indruk dat het de profeet hier gaat om een letterlijke terugkeer uit ballingschap.⁶¹ Ook het beeld in vers 12b gaat door op de vreugde van terugkeer. Bergen, heuvels en bomen (of andere levende natuur) is een geliefd thema bij Deutero-Jesaja (vgl. Jes. 41:18; 42:10-11; 43:19-20; 44:1-4; 51:3). Bergen worden door Deutero-Jesaja wel geassocieerd met de plaats waar een vreugdevolle boodschap vandaan komt (vgl. Jes. 52:7; zie ook 42:11). Het beeld van zingende bergen en heuvels komt ook naar voren in Jesaja 44:23 en 49:13. Dat de bomen in de handen

⁵⁸ Zie ook Korpel, 'Second Isaiah's Coping', p.103.

⁵⁹ Coogan, *A Brief Introduction*, p.333.

⁶⁰ Zie ook Coogan, *A Brief Introduction*, p.333. Volgens Coogan verbindt Deutero-Jesaja deze nieuwe Exodus met Gods eerdere daden door gebruik te maken van mythologie (vgl. Deut. 4:34; Jes.51:9-11), p.333-34.

⁶¹ Een letterlijke interpretatie wordt onder andere ook aangedragen door Koole, *Jesaja II*, p.349-50, die verschillende interpretaties noemt, maar zelf duidelijk kiest voor de letterlijke en Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.372-73.

klappen, roept het beeld op van grote, volle en goed volgroeide bomen. Bomen die de suggestie wekken stevig in vruchtbare grond te staan (vgl. vers 10; zie ook Psalm 1:3) en daarmee spreken van een welvarende toekomst. Ondanks de aannemelijkheid van de letterlijke interpretatie, komt hiermee al snel de gedachte naar voren dat ruimte voor metaforische interpretatie gehouden moet worden. Wellicht wijst het uitgaan in vreugde en vrede op omkeer naar God en wordt het volk zelf in die zin als de bomen gezien. Dan zullen zij vanwege de terugkeer naar God bloeien als bomen aan water, in vruchtbare grond. Dan is, evenals de hierop volgende begroeiing genoemd in vers 13, dit uitbundig bloeien van het volk te zien als gevolg van de werking van Gods woord, dat immers vergeleken wordt met regen die de aarde doet uitspruiten (vgl. Jes.44:3-4).⁶²

5.2.2. Analyse vers 13a

Vers 13 gaat door op het beeld van bomen met het noemen van de *juniper*, ofwel cipres, en de *myrtle*, ofwel de mirteboom of -struik. Beide soorten worden hier weelderig groeiend en bloeiend voorgesteld. Ook hier komt weer de vraag naar voren of er letterlijk of metaforisch geïnterpreteerd moet worden. Enerzijds is een letterlijke interpretatie mogelijk. Daarbij wordt de natuur dus letterlijk getransformeerd. De pikkerige begroeiing van doornen en distels, die typisch is voor ruïnes, woestijngebieden en dergelijke verlaten en droge plaatsen en bovendien een symbool voor wildernis, zal letterlijk plaats maken voor begroeiing die teken is van een goed bewaterd en vruchtbaar land, begroeiing die een feestelijke associatie heeft. Hiermee wordt een contrast gevormd tussen de oude en de nieuwe situatie en wijst deze tekst op de route tijdens de terugkeer van het volk, het herstel van Sion, of op beide⁶³ (vgl. Jes. 41:19; 51:3). Door het in herinnering roepen van de oude Exodustraditie en dat te ondersteunen met beelden van bloeiende natuur, associaties met vruchtbaarheid en overvloed (vgl. Ex. 3:8, 17; Lev. 20:24; Num. 13:27; 14:8), wil Deutero-Jesaja het volk voorhouden dat zij nu zelf de hoofdrol krijgen in een nieuwe vorm van de voor hen oude bekende verhalen en dat de wildernis die het land is geworden, letterlijk getransformeerd zal worden.

Anderzijds echter is een metaforische interpretatie van deze tekst aannemelijk. Dit vooral in lijn met het metaforische karakter van de rest van Jesaja 55, dat in dit werkstuk al eerder naar voren is gekomen. De transformatie van de natuur zou dan, in lijn met de metaforische interpretatie van vers 12, metafoor kunnen zijn voor de mensen zelf. Zij zijn uitgedroogd in ballingschap en van het rechte pad afgeraakt, zoals doornen en distels droog zijn en symbool staan voor kwaad (vgl. 55:1, 7)⁶⁴: de God die hun voorouders uit Egypte heeft uitgeleid laat op zich wachten. Dan echter zet Deutero-Jesaja hier zijn prediking tegenover, met zijn oproep om te komen tot het water, met zijn statement dat God nabij en vergevingsgezind is⁶⁵, met zijn appel aan de *wicked* tot omkeer, met zijn nadruk op de heilzame werking van Gods woord en ten slotte met zijn beeld van droge planten die veranderen in bloeiende bomen. Zijn de mensen zelf niet de bomen die de handen klappen? Zijn zij niet de cipressen en de myrten die van droge, 'kwade' begroeiing veranderen in vruchtbare bomen?

⁶² Korpel, 'Metaphors', p.51.

⁶³ Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.372; Koole, *Jesaja II*, p.349-50.

⁶⁴ Korpel, 'Metaphors', p.51.

⁶⁵ Vgl. Watts, die het contrast in vegetatie ziet als symbool voor het contrast in Gods houding t.o.v. Israël. Watts, *Isaiah 34-66*, p.819.

5.2.3. Analyse vers 13b

“*And it shall be a name for the LORD, an everlasting sign which shall not be cut off*”. ‘It’, ofwel ‘het’ zal ‘een eeuwig en onvergankelijk teken’ zijn voor de HEER (vgl. Jes. 41:20). De vraag is waar ‘het’ naar verwijst. Het kan uiteraard duiden op de voorgestelde situatie in vers 12-13a.⁶⁶ Ook mogelijk is dat ‘het’ wijst op de terugkeer uit Babylonië, gepaard gaand met de transformatie van de natuur wat op die manier een soort monument of ‘nationaal park’ voor God zal vormen. Daarnaast zou ‘het’ terug kunnen slaan op alle heilstoezeggingen in 40-55.⁶⁷ Ook kan ‘het’ verklaard worden in samenhang met de eerdere verzen in hoofdstuk 55, waar God beloofd een nieuw verbond met het volk te maken (vs. 3). Andere volken zullen daarop naar Israël toesnellen omdat God hen heeft verheerlijkt (vs. 5). Het volk zelf, meer specifiek: de omkeer van het volk (vs. 6-7), met alle gevolgen van dien (vs. 12-13a) (eigenlijk dus: het volk in haar nieuwe hoedanigheid, al dan niet letterlijk bevrijd) is dan als ‘het’ te zien dat de HEER tot een teken zal zijn.⁶⁸ Naar deze laatste interpretatie gaat mijn voorkeur uit, omdat het opnieuw de samenhang van hoofdstuk 55 ondersteunt en de boodschap van de profeet versterkt. Ten slotte noem ik een mogelijke interpretatie die voortkomt uit het feit dat Deutero-Jesaja graag beelden van God als Schepper oproept (vgl. Jes. 41:20; 43:19; 51:3, 9). Ook in 55:13a wordt dit in zekere zin gedaan. Als 13b dan gelinkt wordt aan Exodus 31:16-17, waar de sabbat genoemd wordt als teken van eeuwigdurend verbond, zou een interpretatie kunnen zijn dat Deutero-Jesaja met deze verzen wil verwijzen naar een periode van rust ná dwangarbeid (vgl. Jes. 40:2). Na 6 dagen van schepping rustte God en maakte de Sabbat tot teken van een eeuwigdurend verbond. Nu mag het volk op adem komen na jarenlange dwangarbeid in Babylonië.⁶⁹

5.3. Deelconclusie

In dit hoofdstuk wordt eens te meer duidelijk dat een enkel vers of zelfs een enkel woord meerdere interpretaties kan hebben. Soms is duidelijk de ene interpretatie te prefereren boven de andere. Bij deze verzen heb ik bewust verschillende kanten tegenover elkaar gezet, waarbij ik ook nog diverse interpretaties onbelicht heb gelaten. Mijn voorkeur gaat uit naar de bij vers 12 en 13a genoemde metaforische interpretatie met ‘het’ in vers 13b als verwijzing naar het volk zelf. Ik acht het echter niet onmogelijk dat Deutero-Jesaja zelf ook meerdere ‘lagen’ in zijn boodschap wilde aanbrengen met zijn specifieke woordkeus en formuleringen. Hoe het ook zij, deze verzen snijden bewust de voor het volk bekende Exodustraditie aan. De profeet houdt hen hiermee voor dat niet zozeer een daadwerkelijke uittocht uit ballingschap van belang is, ook al is die mogelijk op korte termijn te verwachten, maar dat ‘uitgaan’ tot God van groter belang is, dat zijn woord hen als bomen zal laten ‘uitspruiten’, dat zij alleen in een nieuwe relatie met God (die Deutero-Jesaja in dit gehele hoofdstuk een beeld heeft gegeven) werkelijk bevrijd zullen zijn.

---

⁶⁶ Koole, *Jesaja II*, p.351.

⁶⁷ Blenkinsopp, *Isaiah 40-55*, p.372-73, noemt deze beide interpretaties als mogelijkheid met voorkeur voor de tweede.

⁶⁸ Vgl. Oswalt, *The Book of Isaiah*, p.447-48, die, hoewel mijns inziens erg ver doorgetrokken, verwijst naar het bevrijdingswerk van God als betekenis van ‘het’ in vs.13b.

⁶⁹ Zie ook Korpel, ‘Second Isaiah’s Coping’, p.103-4, die de mogelijkheid van een dergelijke interpretatie noemt.

6. Conclusie

In dit laatste hoofdstuk blik ik terug op de voorgaande hoofdstukken en formuleer ik een antwoord op mijn hoofdonderzoeksvraag. Tevens geef ik enkele gedachten weer over mogelijk verder onderzoek in de lijn van dit onderwerp.

6.1. Terugblik

Mijn hoofdonderzoeksvraag was: Welke bestaande theologische tradities heeft Deutero-Jesaja opgenomen in Jesaja 55 en op welke manier transformeert hij deze voor het volk in ballingschap? Ik heb vier tradities uit Jesaja 55 'gedestilleerd' om te onderzoeken: de Davidstraditie, het Zoeken van God, het Woord van God en de Exodustraditie. Al bij de beschrijving van het historisch kader in hoofdstuk 1 werd duidelijk, dat verschillende theologische ideeën van het volk ten tijde van de ballingschap niet meer in hun oude vorm stand konden houden. De algehele sfeer na de inname van Jeruzalem ademde desillusie en de theologie van Juda moest worden geherformuleerd. In het onderzoek dat volgt van de vier theologische tradities, is duidelijk geworden dat Deutero-Jesaja telkens de theologie van vroeger probeert aan te passen op de nieuwe situatie van ballingschap en verwoesting. Bij de Davidstraditie werd duidelijk dat de belofte die vroeger voor David en de Davidische dynastie gold, nu door de profeet gedemocratiseerd wordt en daarmee op het hele volk van toepassing wordt. Daarmee geeft de profeet aan dat God het verbond niet vergeten is, maar juist een eeuwig verbond met hén wil aangaan en hen als volk daarmee tegelijk een nieuwe status geeft. De traditie van het Zoeken van God wordt door Deutero-Jesaja getransformeerd door het lokale aspect van de tempel in Jeruzalem weg te halen en te benadrukken dat God zich nu ook buiten de tempel en de gangbare cultus laat vinden. Over het Woord van God klagen de mensen in ballingschap dat dit woord hun val heeft veroorzaakt. Deutero-Jesaja zet daar zijn prediking tegenover: Gods woord heeft inderdaad onheil gebracht, maar brengt nu heil. Gods woord is wel degelijk betrouwbaar. Tevens brengt Deutero-Jesaja een nieuwe theologische visie met deze verzen: God zal zijn woord zelfs sturen in de vorm van een persoonlijke heilbrenger. Ten slotte houdt de profeet het volk bij de Exodustraditie voor dat niet zozeer een daadwerkelijke uittocht uit ballingschap van belang is, maar dat 'uitgaan' tot God van groter belang is, dat zijn woord hen als bomen zal laten 'uitspruiten', dat zij alleen in een nieuwe relatie met God écht bevrijd zullen zijn. Kortom: de profeet neemt verschillende tradities in zijn boodschap op en geeft daar, in antwoord op de situatie en de klachten van het volk in ballingschap, zijn eigen draai aan. Hij doet de oude tradities niet weg, bevestigt ze zelfs op bepaalde punten, maar transformeert ze tevens. Daarmee actualiseert hij de aloude, bekende tradities van het volk en brengt daarmee nieuwe theologische visies in beeld. Hiermee kan het volk de relatie met God weer oppakken en vind er een omslag plaats ten opzichte van vroeger in de positie en identiteit van het volk.

Opvallend en intrigerend is de vrijheid die Deutero-Jesaja neemt in het omgaan met de theologische tradities van het volk. Hij neemt de vrijheid om de theologie van vroeger een nieuwe invulling te geven. Hij zet zijn boodschap tegenover de klachten van het volk in crisis. Dit onderzoek heeft, naast de al bestaande literatuur over dit onderwerp, in het wetenschappelijk debat rondom Deutero-Jesaja

kunnen bijdragen aan een dieper en breder inzicht in zijn prediking en specifiek zijn theologie in Jesaja 55 en vooral het uitgangspunt dat deze profeet neemt in de tradities van het volk. Bepaalde aannames uit al bestaand onderzoek heb ik in mijn onderzoek bevestigd en nader beargumenteerd, anderzijds heb ik gepoogd nieuwe of aanvullende aspecten van interpretatie aan te reiken.

6.2. Vooruitblik

Gedurende dit onderzoek, moest ik mijzelf vanwege de gewenste omvang van dit werkstuk meermaals ertoe aanzetten om niet te breed te kijken, maar mij daadwerkelijk tot de grenzen van mijn onderzoeksvraag te beperken. Vele malen zag ik mogelijkheden voor verder, breder en dieper onderzoek. Enkele daarvan wil ik hier weergeven. Allereerst zou een dieper onderzoek naar de verschillende theologische tradities waar Deutero-Jesaja bekend mee was en die hij in zijn prediking verwerkt heeft interessant zijn. Zoals ik al aangaf, heb ik mij in dit werkstuk moeten beperken tot Jesaja 55 een ook binnen dat hoofdstuk beperkende grenzen moeten aanhouden. Er is echter duidelijk meer over te zeggen. Niet alleen de focus op de transformatie van tradities, maar de theologie van Deutero-Jesaja in het algemeen is een uitdagend onderwerp van onderzoek. Zo zou er bijvoorbeeld ook een onderzoek gewijd kunnen worden aan het voorkomen van een vorm van theodicee in Deutero-Jesaja. Verder viel mij op dat er verschillende overeenkomsten zijn tussen de beeldtaal en theologie van Deutero-Jesaja en de boodschap weergegeven in Proto- en Trito-Jesaja. Interessant zou zijn om deze overeenkomsten tegenover de verschillen te zetten en te onderzoeken waar dit zijn oorsprong zou kunnen hebben. Ten slotte wil ik noemen dat aan de manier waarop de relatie tussen God en de mens wordt weergegeven door Deutero-Jesaja een interessant onderzoek gewijd zou kunnen worden. Zoals in Jesaja 55:7-9 naar voren kwam, is God enerzijds nabij, maar is er anderzijds sprake van een hemelhoge afstand tussen God en de mensen. Ik ben hier meer zijdelings op ingegaan, maar dit onderwerp zou heel goed dieper uitgewerkt kunnen worden.

6.3. Tot slot

Met veel plezier en grote interesse heb ik mij verdiept in de boodschap en theologie van Deutero-Jesaja. Zoals gezegd heb ik antwoorden gevonden, maar zijn er tegelijk veel nieuwe vragen opgeroepen. Wanneer ik zelf in het vervolg van mijn opleiding de kans krijg mij verder in deze intrigerende profeet en zijn boodschap te verdiepen, hoop ik die zeker aan te grijpen.

Bibliografie

Albertz, R., *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2003.

Albertz, R., *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit Teil 2: Vom Exil bis zu den Makabäern*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992, p.431-446.

Baltzer, K., *Deutero-Jesaja* (KAT, vol. 10/2), Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1999.

Barstad, H.M., *The Babylonian Captivity of the Book of Isaiah: Exilic Judah and the Provenance of Isaiah 40-55*, Oslo: Novus, 1997.

Becking, Bob, 'In Babylon: The Exile in Historical (Re)construction', in: Becking, Bob, e.a., *From Babylon to Eternity: The Exile Remembered and Constructed in Text and Tradition*. London: Equinox Publishing, 2009, p.4-33.

Becking, Bob en Korpel, Marjo C.A. (eds.), *The Crisis of Israelite Religion: Transformation of Religious Tradition in Exilic and Post-Exilic Times* (OTS, vol. 42), Leiden: Brill, 1999.

Beuken, W.A.M., *Jesaja deel IIB* (POT), Nijkerk: Callenbach, 1983.

Blenkinsopp, J., *Isaiah 40-55: A New Translation with Introduction and Commentary* (AB, vol. 19A), New York: Doubleday, 2002.

Coogan, M.D., *A Brief Introduction to the Old Testament: The Hebrew Bible in Its Context*, Oxford: Oxford University Press, 2009.

Elliger K. en Rudolph W. (eds.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.

Even-Shoshan, A. (ed.), *A New Concordance of the Bible: Thesaurus of the Language of the Bible, Hebrew and Aramaic Roots, Words, Proper Names, Phrases and Synonyms*, Vol. 1, Jeruzalem: Kiryat Sepher, 1980.

Koole, J.L., *Jesaja II: Deel II Jesaja 49 tot en met 55* (COT, vol. 23/2), Kampen: Kok, 1990.

Korpel, Marjo C.A., 'Disillusion Among Jews in the Post-Exilic Period', in: Gordon, R.P. en De Moor, J.C. (eds.), *The Old Testament in Its World* (OTS, vol. 52), Leiden: Brill, 2005, p.135-157.

Korpel, Marjo C.A., 'Metaphors in Isaiah LV', in: *Vetus Testamentum*, Vol. 46, Fasc. 1, Leiden: Brill, januari 1996, p.43-55.

Korpel, Marjo C.A. en De Moor, Johannes C., *The Structure of Classical Hebrew Poetry: Isaiah 40-55* (OTS, vol. 41), Leiden: Brill, 1998.

Nielsen, E., 'Deuterocesaja: Erwägungen zur Formkritik, Traditions- und Redaktionsgeschichte', in: *Vetus Testamentum*, Vol. 20, Fasc. 2, Leiden: Brill, april 1970, p.190-205.

Oswalt, J.N., *The Book of Isaiah: Chapters 40-66* (NICOT, vol. 23/2), Grand Rapids: Eerdmans, 1998.

Radersma, J.R., e.a. (red.), *De Nieuwe Bijbelvertaling*, Heerenveen: Jongbloed, 2004.

Renkema, J., *Klaagliederen* (COT, vol. 25), Kampen: Kok, 1993, p.36-49.

Renkema, J., 'Misschien is er hoop...': *De Theologische vooronderstellingen van het boek Klaagliederen*, Franeker: Weber, 1983.

Schmidt, W.H., "Suchet den Herrn, so werdet ihr leben." Exegetische Notizen zum Thema "Gott suchen" in der Prophetie', in: Bleeker, C.J. et al. (eds.), *Ex Orbe Religionum: Studia Geo Widengren Oblata*, vol. 1, Leiden: Brill, 1972, p.127-140.

Watts, J.D.W., *Isaiah 34-66, Revised* (WBC, vol.25), Nashville [etc.]: Thomas Nelson, 2000.

Voor concordantieonderzoek heb ik naast *A New Concordance of the Bible* voornamelijk gebruik gemaakt van het computerprogramma *BibleWorks*.

Ik heb gebruik gemaakt van de volgende internetsites voor het raadplegen van diverse digitale Bijbelvertalingen:

www.biblija.net

www.statenvertaling.net

Bijlage

A.i.1 (Isa. 55:1)

הוֹי כָּל־צָמֵא לִכְו לַמַּיִם	1aA	Ho, all who are thirsty, come to the waters,
וְאִשֶׁר אֵין־לּוֹ כֶּסֶף	1aB	and he who has no silver,
לִכְו שִׁבְרוּ וְאָכְלוּ	1bA	come, buy and eat,
וּלְכּו שִׁבְרוּ בְלֹא־כֶסֶף	1bB	yes, come, buy without silver,
וּבְלֹא מְחִיר יַיִן וְחֶלֶב:	1bC	and without price, wine and milk!

A.i.2 (Isa. 55:2)

לְמָה תִשְׁקָלוּ כֶסֶף בְּלֹא־לֶחֶם	2aA	Why do you weigh out silver for that which is not bread?
{ ^S s ^b } וַיִּיעַכֶּם בְּלֹא לְשִׁבְעָה	2aB	and your labour for that which does not satisfy?
שִׁמְעוּ שִׁמְעוּ אֵלַי וְאָכְלוּ־טוֹב	2bA	Hearken diligently to me, and eat what is good,
{ ^{BA} } וְתַחֲעַנְג נַפְשְׁכֶם:	2bB	and let your soul delight in fatness.

A.i.3 (Isa. 55:3)

הִפְּו אָזְנְכֶם וּלְכּו אֵלַי	3aA	Incline your ear, and come to me;
{ ^Q } שִׁמְעוּ וְתַחֲי נַפְשְׁכֶם	3aB	hear, that your soul may live!
וְאָכַרְתֶּה לָּכֶם בְּרִית עוֹלָם	3bA	And let me make with you an everlasting covenant,
חֲסֵדֵי דָוִד הַנְּאֻמִּים:	3bB	the steadfast testimonies of loyalty for David.

^SSA – s^{abe} .....

A.ii.1 (Isa. 55:4)

תֵּן עֵד לְאֻמִּים נִתְּו	4aA	Behold, I made him a witness to the nations,
נְגִיד וּמְצַוָּה לְאֻמִּים:	4aB	a leader and commander to the peoples.

A.ii.2 (Isa. 55:5)

תֵּן גּוֹי לֹא־תִדְעַ תִּקְרָא	5aA	Behold, a nation that you know not you shall call,
וְגוֹי לֹא־יִדְעוּךָ אֵלֶיךָ יְרוּצוּ	5aB	and a nation that does not know you shall
לְמַעַן יְהוָה אֱלֹהֶיךָ	5bA	because of the LORD your God, [run to you,
וְלִקְרוֹשׁ יִשְׂרָאֵל { ^S } כִּי פִאֲרַךְ:	5bB	and of the Holy One of Israel for he has glorified you.

ם<פ> – 1Q^{ab} – 4Q^c – ^SSBAQ – s^{bce} _____

B.i.1 (Isa. 55:6)

דַּרְשׁוּ יְהוָה	6aA	Seek the LORD,
בְּהִמְצְאוֹ קְרָאוּהוּ	6aB	call upon him while he may be found,
בְּהִיְוֹתוֹ קְרוֹב:	6aC	while he is near.

B.i.2 (Isa. 55:7)

יַעֲזֹב רָשָׁע דַּרְכּוֹ	7aA	Let the wicked abandon his way
וְאִישׁ אָוֶן מִחִשְׁבֹתָיו	7aB	and the unrighteous man his thoughts.
וְיָשָׁב אֶל־יְהוָה וְיִרְחַמְהוּ	7bA	Let him return to the LORD and he will have mercy on him,
וְאֶל־אֱלֹהֵינוּ כִּי־יִרְבֶּה לְסַלֵּחַ:	7bB	and to our God, for he will abundantly pardon.

<ט> – 1Q^a – 6^Q .....

B.ii.1 (Isa. 55:8)

כִּי לֹא מַחְשְׁבוֹתַי מַחְשְׁבוֹתֵיכֶם	8aA	For my thoughts are not your thoughts
וְלֹא דַרְכֵיכֶם דַּרְכֵי	8aB	neither are your ways my ways,
נְאֻם יְהוָה:	8aC	declares the LORD.

B.ii.2 (Isa. 55:9)

כִּי־גָבוּהוּ שָׁמַיִם מֵאָרֶץ	9aA	For as the heavens are higher than the earth,
כֵּן גָבוּהוּ דַרְכֵי מִדְרָגְתְּכֶם	9bA	so are my ways higher than your ways,
וּמַחְשְׁבוֹתַי מִמַּחְשְׁבוֹתֵיכֶם:	9bB	and my thoughts than your thoughts.

<ט> – 1Q^a – 6^{AQ} _____

C.i.1 (Isa. 55:10a)

{וְהַשֶּׁלֶג} כִּי כַאֲשֶׁר יֵרֵד הַגֶּשֶׁם {וְהַשֶּׁלֶג}	10aA	For as the rain comes down {and the snow}
מִן־הַשָּׁמַיִם		from heaven,
וְשָׁמָּה לֹא יָשׁוּב	10aB	and does not return thither,

C.i.2 (Isa. 55:10b-c)

כִּי אִם־הִרְוָה אֶת־הָאָרֶץ	10bA	but waters the earth
וְהוֹלִידָהּ וְהִצְמִיחָהּ	10bB	making it bear and sprout,
וְנָתַן זֶרַע לַזֹּרֵעַ	10cA	giving seed to the sower
{6 ^Q } וְלֶחֶם לַאֲכָל: {6 ^Q }	10cB	and bread to the eater,

C.i.3 (Isa. 55:11)

כֵּן יִהְיֶה דְבָרִי אֲשֶׁר יֵצֵא מִפִּי	11aA	so shall my word be that goes forth from my mouth:
לֹא־יָשׁוּב אֵלַי רִיקָם	11aB	It shall not return to me empty,
כִּי אִם־עָשָׂה אֶת־אֲשֶׁר חָפְצָתִי	11bA	but it accomplishes that which I want,
וְהִצְלִיחַ אֲשֶׁר שְׁלַחְתִּיו:	11bB	and makes succeed what I send it for.

<ט> – 1Q^a – 5^b .....

C.ii.1 (Isa. 55:12)

כִּי־בְשִׂמְחָה תֵּצְאוּ	12aA	For you shall go out in joy
וּבְשָׁלוֹם תּוּבְלוּן	12aB	and in peace be led forth.
הַהָרִים וְהַגְּבֻעוֹת	12bA	The mountains and the hills
יִפְצְחוּ לִפְנֵיכֶם רִנָּה	12bB	shall break forth into singing before you,
{6 ^A } וְכָל־עֵצֵי הַשָּׂדֶה יִמְחָאוּ־כַף: {6 ^A }	12bC	and all the trees of the field shall clap their hands.

C.ii.2 (Isa. 55:13)

תַּחַת הַנֶּעְצוּץ יֵעֲלֶה בְרוֹשׁ	13aA	Instead of a camel thorn shall come up a juniper,
וְתַחַת הַסְּרַפֵּד יֵעֲלֶה מֵרִים	13aB	and instead of a nettle shall come up a myrtle.
וְהָיָה לַיהוָה לְשֵׁם	13bA	And it shall be a name for the LORD,
לְאֹת עוֹלָם לֹא יִכְרֹת:	13bB	an everlasting sign which shall not be cut off.

ב <פ> – 1Q^{ab} – 6^{SBAQ} – 5^{be} _____